

POST-PANDEMIC EDUCATION

*Victor Andrushchenko*¹

ОСВІТА ПІСЛЯ ПАНДЕМІЇ

Віктор Андрущенко

Цивілізаційний досвід людства засвідчує, що суперечливий і постійно змінний світ упродовж видимої нам історії залишається одним і тим же світом людей — унікальним творінням, поки що єдином відомим у Великому Космосі. Люди живуть, працюють, створюють соціальні інститути, культуру, народжують і виховують дітей, спілкуються між собою... «Покоління приходять і відходять, а земля вічно стоїть» і «...нема нічого нового під Сонцем». Цілком закономірним є сформована тисячоліттями традиція підготовки майбутніх поколінь до життя здійснюється за мірками і принципами традиційно усталеного світу. В той же час, справедливим є й інше: у світі постійно відбуваються малі і великі, незначні (косметичні) і фундаментальні зміни, які створюють нові обриси світової реальності, змінюють філософію життєвого процесу, потребують нових підходів підготовки людини до життя у відповідності до його нових викликів. Як правило, зміну реалій відомого нам світу викликають великі (глобальні) історичні події — наукові відкриття, що змінюють уявлення про світ (коперніканська революція, теорія відносності, розщеплення ядра атома); війни (хрестові походи, світові війни); глобальні катастрофи, здатні завдати величезної шкоди навколишньому середовищу, людському виду або планеті Земля (космічна катастрофа, мегацунамі, виверження супервулканів, розгул невиліковних хвороб (пандемії) тощо. Чи відноситься до них сучасна пандемія і, якщо так, то за якими параметрами відбудеться зміна світу та його філософське переосмислення, які фундаментальні зміни відбудуться в системі підготовки людини до життя, зокрема засобами освіти? Якою стане освіта після пандемії? Що в ній залишиться традиційним, а що зміниться? Пропоную з цього приводу свої попередні роздуми.

Ключові поняття: людина, культура, наука, цивілізація, глобальні зміни, пандемія, освіта, виховання

«Tempora mutantur et nos mutamur in illis» (часи змінюються, і ми змінюємося разом з ними) — цей латинський вислів постійно нагадує нам про плинність людського життя, зміни, які його постійно супроводжують, необхідність реалізації нових підходів підготовки людини до життя.

---

¹ National Pedagogical Dragomanov University
rector@npu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0002-7997-5913>

Змінний соціум формує нову філософію життєвого процесу, а разом з нею — нову парадигму підготовки людини до життя та праці. Епіцентром останнього є основний механізм соціалізації особистості — освіта. Спираючись на науку, культуру, соціальний досвід, інші форми та результати духовно-практичного освоєння світу, освіта озброює дитину знаннями, формує необхідні компетенції, виховує цінності та світогляд, забезпечує системну підготовку до самостійного життя. Нові життєві реалії потребують нових знань, нової культури, нової філософії життя і освіти. В цьому, зрештою, й приховується глибоке таїнство прогресу, яке через віки залишається основним джерелом цивілізаційного розвитку людства.

Між тим, притаманний людині унікальний спосіб життя, який відрізняє її від тваринного, залишається практично незмінним. Люди живуть, працюють, створюють і відтворюють культуру, народжують і виховують дітей, переживають притаманні їм життєві екзистенції (радість і страх, віру, надію і любов), переосмислюють історію тощо. В своїй сутності людське залишається людським, таким же, як і створене мільйони років тому природою, Богом або ж прибульцями з Великого Космосу.

Торуючи свій шлях у майбутнє, людина хитається між старими і новими пріоритетами в пошуках істини. Вона ж, як східна принцеса, дозволяє побачити своє обличчя тільки обраному... То ж до якої істини ми маємо прихилити свої голови у ході подолання сучасної пандемії, до яких змін треба готувати людину і як, щоб захистити її (а вона вміла б захищатись самостійно) від смертоносного вірусу, зберегти й продовжити життя, гідне свого високого покликання людини? Відповіді на ці запитання лежать далеко не на поверхні. Для їх пошуку, як тисячі років тому, людство має заглибитись у власні основи, вчергове спробувати відкрити «покривало Ізиди», переосмислити місце й роль Людини в Природі, визначити шлях, який веде до Храму. Упереджуючи майбутні більш розгорнуті роздуми, відзначу: світ, безсумнівно, залишиться тим же світом людей, які живуть в усталено-людський спосіб і водночас він зміниться, стане іншим — післяпандемійним. Саме тут і виникає питання про його філософію і обриси, їх виклики щодо підготовки людини до життя, про зміну освітньої парадигми в післяпандемійному світі.

Сучасна пандемія є явищем глобальним, цивілізаційним. З її подоланням світ, безсумнівно, стане іншим. Якщо він «зміниться», то в якому напрямі, а якщо «ні», то що залишиться в ньому традиційним, усталеним? Тож за якими параметрами (перспективними орієнтирами) потрібно навчати, виховувати наступні покоління, які могли б жити за стандартами, обумовленими змінно-незмінним світом, жити гідно, справедливо, щасливо, тобто, як люди? Які традиційні моделі (принципи, підходи, технології) ми маємо зберегти в системі підготовки людини до життя й водночас до яких змін маємо вже зараз готувати нові покоління, які могли б жити в ньому усталеним людським чином?

Як відомо, терміном «пандемія» позначається ситуація поширення інфекційного захворювання — чума, холера, грип, коронавірус — не тільки на території однієї країни, але й на території багатьох країн різних континентів світу. Пандемія виникає в ситуації відсутності колективного імунітету в людства й, зазвичай, ефективних засобів профілактики (вакцини)

й лікування. Історія пам'ятає десятки епідемій, що в свій час сягали рівня пандемії: Афінська моровиця (430 р. до н. е.); чума Антоніна (165–180 рр.); натуральна віспа, перенесена до італійського півострова солдатами, що поверталися з країн Близького Сходу; чума Кипріяна — пандемія невідомої хвороби, яка прокотилася Римською імперією у 249–262 рр.; чума Юстиніана (541–750 рр.), що зародилася у Єгипті й розповсюдилася світом; чорна смерть кризи XIV-го ст.; третя пандемія чуми в Китаї середини XIX-го ст.; іспанка; азійський грип; гонконгський грип; пандемія «свинячого грипу» і т.п. інфекційні хвороби забрали життя десятки й сотні мільйонів людей.

Переживши чергову пандемію (чи якусь іншу глобальну катастрофу) людство змінює свій соціальний одяг, створює нову соціокультурну реальність, в яку вводить новопідготовлені покоління з надією про те, що вони зможуть продовжити загальнолюдську історію. Досі вважалося, що люди розпізнали згубну загрозу перелічених хвороб й відшукало щодо них ефективну протидію. Проте **поширення** інфекційного захворювання, спричиненого останнім виявленим коронавірусом (SARS-CoV-2), змусив замислитись над ситуацією на новому рівні розуміння проблеми не тільки як боротьби з конкретною хворобою, але й на рівні нового усвідомлення меж власного фізичного виживання. Мобілізовані ресурси (людські, фінансові, власне медичні), повідомлення зі спеціалізованих лабораторій світу про нібито створені вакцини протидії пандемії вселяють оптимізм, а разом з ним активізують роздуми про контури світу «після пандемії», місце і роль в ньому речей і процесів, які, здавалося б, вже зайняли своє стабільне місце в системі людської життєдіяльності й не підлягають переосмисленню.

Серед багатьох життєво важливих (економічних, політичних, соціокультурних) проблем, що потребують переосмислення в контексті викликів пандемії, одним із невідкладних і першочергових є проблема підготовки людини до життя, зокрема засобами освіти та виховання. І це не випадково. Адже саме освіта — батьківська, шкільна, професійна — формує фундаментальну (фізичну і духовну) платформу людини, спираючись на яку вона входить у широкий світ, реалізує себе як особистість. Філософія цього процесу зрозуміла. Вона формується як відповідь на виклик духу оновлення світу і людини в контексті змінної ситуації фундаментального порядку.

У відповідь на перебіг подій сучасного пандемічного світу (за даними ЮНЕСКО, 91% учнів та студентів по всьому світу опинилися на карантині; це перше глобальне закриття шкіл та університетів від часів Другої світової війни) освіта практично миттєво здійснила необхідне перезавантаження, змінила звичні для традиційного світу моделі, технології, засоби навчання — перейшла на дистанційну форму навчання та спілкування, обмежила внутрішні та зовнішні (міжнародні) академічні комунікації, посилила роль і значення самостійної роботи студентів, розширила практику проведення онлайн-конференцій (англ. *online*, від англ. *on line* — «на лінії», «на зв'язку», «у мережі»), активізувала використання електронних засобів навчання та Інтернету тощо. Поза всяким сумнівом, ці та багато інших інновацій залишаться в освіті (як кажуть, «приживуться») післяпандемічного простору та часу. Проаналізувавши всі можливі плюси на мінуси, педагогічна громадськість визначить їх місце та роль у контексті загальноцивілізаційного процесу підготовки людини до життя засобами освіти.

Вітаючи перші уроки, пошуки та прогнози, що вже розпочалися [1], хочу звернути увагу на сутнісну сторону справи: *зміну філософії життєвого процесу (а разом з ним і на зміну філософської парадигми освіти) післяпандемічного періоду.*

Пандемія — це тяжка, практично невиліковна хвороба, яка тягне за собою переживання, страждання, психологічну напругу, а то й розлад. У центр загальної філософії життєвого процесу переміщуються одвічні питання історії — «істина» й «похибка», «добро» й «зло», «життя» і «смерть». Дехто говорить про безвихідь, традиційну для людства, сотні раз обговорену, зокрема в релігійній філософії, проблему «кінця світу», актуалізує питання, поставлене ще древніми мислителями: «Чи варте життя того, щоб його прожити?». За варіантом відповіді А. Камю — «не варте!», адже воно страждальне й тільки декілька життєвих хвилин дозволяють відчутити те, що ми називаємо щастям. І все ж, розмірковує далі філософ, кожна людина хоче жити. Покінчити життя самогубством означає здатися у цій боротьбі з самим собою і своїми страхами. Звідси висновок: «Хоча я знаю що програю у цій боротьбі, бо на всіх чекає смерть, я не хочу здаватись без бою... Втеча з поля бою нікому не приносила слави... Треба жити!»

Людська спільнота далека від одноманітності, а тим паче — від одностайності. Є люди — діти, підлітки, дорослі — схильні до умисного спричинення власної смерті, до суїциду. Потрапляючи у нестандартну ситуацію й не маючи (не знаючи) можливості виходу з неї, відчуваючи психологічний і соціальний дискомфорт, відчужене ставлення до них з боку інших, зневірившись у цінностях, які пропонують батьки, школа і суспільство, переживаючи своєрідну вікову чи соціокультурну (життєву) кризу, вони знаходять лише один вихід — суїцид. За оцінками фахівців, щороку від 800 тис. до мільйона осіб вмирають через самогубство, що складає 10-ту за чисельністю причину смерті в усьому світі. Рівень самогубств серед чоловіків в три-чотири рази вищий ніж серед жінок. Щороку відбувається від 10 до 20 млн спроб самогубства без смертельних наслідків. Спроби найбільш поширено серед молодих людей та жінок.

Пандемія посилює відчуття безперспективності й завершеності життя, зайвості, непотрібності своєї присутності в ньому. Вона зрощує страх, доводить його до відчаю, спонукає до прийняття крайнього рішення. Досить часто такою крайністю є суїцид.

Причини самогубства різні: психічні розлади (депресія, біполярний розлад, шизофренія, алкоголізм), стресові фактори (фінансова скрута чи труднощі в міжособистісних стосунках), ігрова залежність тощо. Пандемія загострює їх, часто доводить до абсурдного сприйняття, до розуміння безперспективності, непотрібності власного буття в цьому світі. Дехто при цьому впадає у прірву алкоголізму чи наркоманії, інший іде до церкви... На жаль, надто чисельна когорта розгублених, обездолених, зневірених впадає у відчай, завершує своє життя самогубством.

Як соціальне явище самогубство має індивідуально-суспільний характер. Саме тому його треба долати як індивідуальними, так і суспільними засобами. Матеріальне й духовне оздоровлення життєвого середовища, актуалізація життєво-творчих імпульсів культури, створення належної атмосфери в колективі, підвищення добробуту і т. п. заходи мають су-

проводжуватись роз'яснювально-виховною діяльністю просвітницьких організацій, засобів масової інформації, культури та особливо освіти. Центральною метою їх застосування є зміна свідомості людини, викорінення занепадницьких настроїв, формування оптимістичного світогляду. Цілком зрозумілим є те, що основну роль у цьому має відіграти освіта та культура, елементарне просвітництво та виховання. Післяпандемійна освіта насамперед має модернізувати свій зміст. *Його (змісту) світоглядною, філософсько-методологічною та ціннісно-орієнтовною основою мають стати життєствердні, оптимістичні сюжети. Саме через освіту, культуру, виховання людина має сказати пандемії «ні!» й організувати власне життя так, як належить жити людині.* Мільйонні жертви, які заплатило людство в боротьбі за виживання, особливо в період сучасної пандемії, поступово формують переконання про *самоцінність людського життя, необхідність його захисту, убезпечення від будь-яких загроз.*

Життя людини — безцінний, божественний дар. Воно крихке і майже не захищене. З його втратою зникає цілий світ. Отже, треба навчитись його берегти, захищати, підтримувати. Цінність життя, благоговіння перед ним, все більш переконливо утверджується як принцип життєоблаштування цивілізаційного штибу. На передовій означеного утвердження, виховання відповідних морально-етичних якостей людини стоять освіта, наука й культура. А це означає, що освіта, а разом з нею наука, культура, релігія та інші форми духовно-практичного освоєння світу мають навчити мистецтву життя, берегти життя, виховати здатність боротись і перемагати щоб виживати і жити.

Пандемія актуалізувала, здавалося б, просту, відому в історії, але таку важливу для сьогодення і для майбутнього істину: *освіта має здійснити стратегічно-змістовну переорієнтацію; її завданням має стати не тільки ознайомлення дитини із законами та закономірностями світобудови, а підготовка людини до виживання заради життя, його продовження в майбутньому. Центром освітнього процесу має стати Людина, її здатність (уміння, готовність) виживати, жити, боротись і перемагати.*

«Виживання» — категорія суперечлива. Можна навести багато прикладів, коли людина, попри обставини, родинні, товариські, соціальні та професійні зобов'язання, турбується тільки про себе, своє життя та здоров'я. І ні про що більше! Нехтуючи нормами моралі, гуманістичними соціальними правилами, релігійними настановами тощо, такі люди переймаються лише собою, причому в багатьох випадках, за рахунок здоров'я, а може й, життя інших. Ті, що «йдуть по трупах», керуються давно вже віджилою формулою «людина людині вовк», здатні на будь-який антисоціальний вчинок, навіть убивство того, хто стоїть у них на шляху, аби вижити. Таке виживання не гідне людини й не може розглядатись інакше, як злочин.

Історія засвідчує, що значно більша частина людей переймається гуманістично-колективістською свідомістю, підпорядковують свою діяльність загальнолюдським інтересам. Виживання вони розглядають не тільки, як особисту справу, а як обов'язок турботи за виживання всіх, своє найближче оточення, колектив, людство загалом.

Виховати таку здатність людини — основне завдання сучасної освіти. Не тільки боротьба з пандемією, але й протидія загрозам багатьох глобальних проблем, що стоять перед людством, потребують від освіти справжнього людиноцентризму, який виходить за національні межі й реалізується у змісті освіти як загальнолюдська проблема. Освіта має навчити людину цінувати життя — своє й інших людей, потребу й вміння піклуватись про нього у будь-якій ситуації, в будь-якій сфері життєдіяльності й у будь-якій частині світу. Незалежно від культурних особливостей та відмінностей країн світу, національних, релігійних, класових і т.п. розбіжностей, освіта повинна мати вселюдський характер, стати провідником гуманізму і людяності в духовний світ кожної особистості.

Чи можливим є таке явище в історії? Чи не є означена пропозиція черговою утопією, привабливою, але нездійсненою мрією людства? Згадаймо ідею «вічного миру» знаменитого німецького мислителя Іммануїла Канта; філософію ненасильства індійського державного і політичного діяча, одного з керівників та ідеологів національно-визвольних рухів Індії Махатма Ганді; «благочиння перед життям» німецького філософа, музиканта, лікаря та місіонера Альберта Швейцера... Хіба їх ідеї не мали вселюдського значення? Безсумнівно, мали. Тоді чому ж вони не були підтримані всіма? Відповідь проста: означені ідеї випередили свій час, людство ще не було готовим до їх повноформатного, змістовно-світоглядного сприйняття, а відтак не могло віддати цим ідеям належне. Воно (людство) мало пройти випробування декількома війнами, остаточно подолати рабство, расизм та колоніалізм, збагатитись досвідом боротьби за виживання в умовах розгулу вбивчих хвороб, перезавантаження світу в контексті протидії глобальним загрозам тощо. Не слід забувати й загальний знаннево-духовний прогрес, сходинами якого суспільство рухається до вершин пізнання природного й соціального світів.

Нині ситуація змінилась. Доступ до знань, інформації, соціально-культурного досвіду піднімає людей до вершин нового самоусвідомлення, самовідчуття меж власного існування, до розуміння загроз, які можуть покласти йому край. Воно в буквальному розумінні «викарабкалось» на нову платформу світобачення й тому цілком готове до сприйняття означеної ідеї, до розуміння її як невідвратною й безальтернативною. Освіта має роз'яснити й прищепити цю ідею всім і кожному, переконати людей у тому, що людина є істотою колективною, залежною від подібних собі, що виживання є можливим лише як довготривале й послідовне, глибоко усвідомлене й вивірене (унормоване) загальнолюдське колективне дійство, а не як одноразовий акт (спрямований переважно на себе) одноосібної героїки, навіть пасіонарної особистості.

Вимога навчитись «жити разом», жити по-людськи має стати основним принципом організації і змісту освіти XXI століття в більшості (а з часом і у всіх) країн Європи і світу.

Статистика засвідчує, що масове поширення пандемії відбувається в країнах та регіонах, які характеризуються найбільш інтенсивним рівнем комунікацій, що здійснюються без дотримання рекомендацій органів охорони здоров'я, правил елементарної санітарії. Далеко не випадково своєрідними «лідерами» у поширенні корона вірусу виявились найбільш успі-

шні й розвинені країни світу, контури комунікацій в яких мають нічим не обмежений характер — США, Китай, Бразилія, Росія, Італія, Іспанія та Франція. Головною причиною цього є недостатня обізнаність більшості людей з вимогами загальних принципів протидії коронавірусу, нехтування визначеними правилами поведінки у сфері виробництва, суспільних комунікацій та побуту. Мовляв, «не така вже й страшна ця хвороба», «нас вона не торкнеться», «країна має потужну індустрію охорони здоров'я, а тому...». Ця позиція хибна. Вірус вражає всіх. Застереження від нього має стати установкою, дотримання якої є першим і головним принципом збереження здоров'я, як власного, так і колективного. Просвітництво в свою чергу зобов'язане донести її до кожної особистості, виховати відповідальність не тільки за себе чи свій маленький колектив, але й за все людство.

Попри кордони, кліматичні, релігійні і культурні відмінності, за останні кілька десятиліть людство почало зростатися в єдине ціле. Інтернет, розвиток бізнесу, транспорту і туризму невпинно зменшує відстані, забирає перепони між людьми, інтенсифікує їх спілкування між собою. Зупинити й навіть обмежити цей процес практично неможливо. Але ж упорядкувати не тільки можливо, але й необхідно. На думку В. І. Вернадського, сучасне людство — це єдине глобальне утворення, нова геологічна сила, що спроможна внаслідок прояву творчих сил частково трансформувати довкілля, втягуючи його в ноосферу. З погляду соціології, людство — найбільш загальна форма людської спільноти, що представлена множинністю всіх наявних конкретних спільнот та відносин між ними. Історія бачить у людстві сукупність усіх культур і цивілізацій, що коли-небудь існували й про які відомо сучасній людині. Забезпечити усвідомлення цього — одне з основних завдань сучасної освіти. Пандемія переорієнтовує просвітництво на розкриття й донесення до кожної людини ідеї органічної єдності людей у єдину геологічну силу — людство, яке має виживати, жити, працювати, боротись і перемагати разом.

У відповідь на виклики пандемії, сучасна освіта потребує радикальної модернізації. Ключовими категоріями цього процесу мають стати поняття «самоцінності людини і її життя», «вселюдська єдність», «взаємодія», «колективна безпека» і «відповідальність». Найважливішим кроком у цьому напрямі є належна організація навчання людей упорядкованим формам спілкування за міжнародно прийнятими стандартами. Вже найближчим часом за рішенням урядів країн світу та міжнародних просвітницьких центрів і організацій у системі освіти мають актуалізуватись сюжети (курси, програми, тренінги) з колективної (спільної) глобальної безпеки життєдіяльності людини як громадянина власної держави і суб'єкта світової спільноти. В системі нинішньої освіти ці сюжети торкаються здебільшого галузевої проблематики. Нововведені курси мають зосередити першочергову увагу на засобах і технологіях безпеки життєдіяльності як такої, на вивчення загальних закономірностей виникнення небезпек, їхніх властивостей, наслідків впливу на організм людини, основ захисту здоров'я та життя людини й людства. Особливим розділом цього курсу мають стати стандарти безпечної міжнародної масової комунікації, міжнародні правила протидії пандемії та інших глобальних проблем сучасності, боротьби з різноманітними загрозами в разі їх виникнення. Означені сюжети (та напрями) мо-

дернізації освіти мають бути затверджені міжнародними домовленостями такого ж плану (і значення), як Лісабонські, Болонські і т.п. декларації.

Інтелектуальна еліта світу має розробити й затвердити як документ для обов'язкового виконання педагогічними системами всіх країн нову Велику хартію університетів світу.

Виклики до стратегічно-змістовної переорієнтації освіти на виховання життєздатності людства подвоюються, а може й, потроюються в контексті загострення світової екологічної ситуації, низки інших глобальних проблем сучасності. Численні спостереження показують, що найбільш сприятливими умовами для поширення пандемії є найменш екологічно захищені соціуми, воюючі народи, країн гострої енергетичної залежності. Глобальні загрози та пандемія немов би інфікують одне одного, об'єднуються в одну життєруйнівну, цунамоподібну хвилю, без протидії якій людство не має майбутнього. Чи варто наголошувати на тому, що ідея, контури, технології означеної протидії мають насамперед сформуватись в головах людей, що першим і головним стимулятором цього є належна життєствердна освіта?

Пандемія виникає не в безповітряному просторі, а реальному життєвому середовищі. Вона об'єднується з малими і великими загрозами, підсилює небезпеки, створює нові суперечності. Особливо, коли мова йде про глобальні проблеми людства. Там, де вирішення цих проблем затягується або не відбувається загалом, пандемія знаходить найбільш сприятливі умови для свого смертноносного розгулу. Візьмемо для прикладу таку глобальну проблему як голод. Статистика засвідчує, що найбільша кількість людей, померлих від пандемії, характерна найбільш бідним, голодуючим країнам світу. А це означає, що боротьбу з пандемією слід проводити одночасно з вирішенням глобальних проблем сучасності, особливо з такими, як ядерна та екологічна загрози, проблема потепління, енергетичні виклики тощо. Люди, зрештою, мають зрозуміти, що в разі загострення цих проблем, індивідуального захисту не існує. Високооснащені бункери, підземні сховища, інші захисні споруди, які вже підготували для себе найбагатші представники «золотого мільярду», можуть забезпечити тільки тимчасовий захист. І не більше. Індивідуальне виживання в умовах пандемії (та інших глобальних загроз) — це ілюзія, яка може задовольнити й заспокоїти тільки самовпевнених і водночас неосвічених, нездатних до раціональної оцінки ситуації особистостей.

Людство зможе вижити тільки в єдності, за умови розумних, цілеспрямованих злагоджених дій, зміст і спрямованість яких має визначити наука, а донести до свідомості людей мають такі інституції, як освіта, культура, релігія та інші форми духовно-практичного освоєння світу.

Головну роль при цьому має виконати освіта. По-перше, тому що вона охоплює найбільшу кількість людей (систему освіти в цивілізованих країнах проходить практично кожен); по-друге, здійснює свою просвітницьку діяльність цілеспрямовано і системно; по-третє, формує переконання людей на міцному фундаменті науки. Сьогодні ми говоримо про **нову історичну місію** освіти, яка впродовж історії зміцнює духовно-світоглядну платформу життєздатності людства, посилює жагоду до життя, формує

впевненість людей у майбутньому. Нині освіта отримує нову соціальну за-
требність. Саме тому *розвиток освіти (науки, культури, просві-
тництва) я розглядаю як своєрідний посох (нитку Аріадни),
спираючись на який людство не тільки забезпечить своє вижи-
вання, але й піде сходинами підйому до нових сяючих вершин.*

Література

- [1] Кисельова К. Як зміниться освіта після пандемії: 5 прогнозів світових експертів. *Освіторія. Медіа*. URL: <https://osvitoria.media/experience/yak-zminytsya-osvita-pislya-pandemiyi-5-prognoziv-s>.

References

- [1] Kyselova K. Yak zminytsia osvita pislia pandemii: 5 prohnoziv svitovykh ekspertiv. *Osvitoriiia. Media*. URL: <https://osvitoria.media/experience/yak-zminytsya-osvita-pislya-pandemiyi-5-prognoziv-s>.